

Pavel Pavlovitch, *Muslim al-Naysābūrī (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-*
(Leiden - Boston: Brill, 2023), 480 sayfa

Tahir Ayas

Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı, Bursa, Türkiye
tahirayas_61@hotmail.com | <http://orcid.org/0000-0002-8801-0726> | <https://ror.org/03tg3eb07>

Öz

Müslim b. el-Haccâc hakkındaki çalışmalar hatırı sayılır miktarda olsa da hâlâ ilgi çekmemiş, ele alınmayı bekleyen pek çok başlık bulunmaktadır. Diğer taraftan mevcut literatürün de ciddi eksikleri vardır. Hadis alanında modern dönemde oluşmuş alt literatürlerin kendi içinde genel bir değerlendirmeye tabi tutularak eksiklerin, ihmal edilen meselelerin belirlenip yapılacak yeni araştırmalara yön verilmesi elzemdir. Ortaya çıkış öyküsüyle Pavel Pavlovitch'in *Muslim al-Naysābūrī (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-* başlıklı kitabı böyle bir ihtiyacın ürünüdür. Bu yazının konusu Pavlovitch'in literatürle hesaplaşan, eksiklere yoğunlaşan ve yeni alanlara kapılar açan hacimli çalışmasıdır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Müslim b. el-Haccâc, *Şahîh*, *Temyîz*, Hadis Tenkidi.

Atıf Bilgisi

Ayas, Tahir. "Pavel Pavlovitch, *Muslim al-Naysābūrī (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-* (Leiden - Boston: Brill, 2023), 480 sayfa". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 33/1 (Haziran 2024), 111-130.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1484933>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Type	Kitap İncelemesi Book Review
Geliş Tarihi Date of Submission	15 Mayıs 2024 15 May 2024
Kabul Tarihi Date of Acceptance	25 Haziran 2024 25 June 2024
Yayın Tarihi Date of Publication	25 Haziran 2024 25 June 2024
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
DOI	https://doi.org/10.51447/uluid.1484933
Değerlendirme Peer-Review	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editörler Kurulu Üyesi - Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki İç Hakem - Çift Taraflı Körleme Single anonymized Atternal (Editor board member) Single anonymized - Two Atternal (Editor board member)
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited
Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı - iThenticate Yes - iThenticate
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0
Etik Bildirim Complaints	ilahiyatdergisi@uludag.edu.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluid

Pavel Pavlovitch, *Muslim al-Naysābūrī (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-*
(Leiden - Boston: Brill, 2023), 480 sayfa

Tahir Ayas

Research Assistant, Bursa Uludag University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Bursa, Türkiye
tahirayas_61@hotmail.com | <http://orcid.org/0000-0002-8801-0726> | <https://ror.org/03t3eb07>

Abstract

Although there is a considerable amount of work on Muslim b. al-Ḥajjāj, there are still many topics that have not received attention and are waiting to be addressed. On the other hand, the existing literature also has serious shortcomings. It is essential that the modern sub-literatures in the field of ḥadith be subjected to a general evaluation in order to identify the deficiencies and neglected issues and to give direction to new research. Pavel Pavlovitch's *Muslim al-Naysābūrī (b. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-* is the product of such a need. The subject of this article is Pavlovitch's voluminous work, which confronts the literature, focuses on its shortcomings, and opens up new areas.

Keywords

Ḥadith, Muslim b. al-Ḥajjāj, al-Ṣaḥīḥ, al-Tamyīz, Ḥadith Criticism.

Citation

Ayas, Tahir. "Pavel Pavlovitch, *Muslim al-Naysābūrī (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-* (Leiden - Boston: Brill, 2023), 480 sayfa". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 33/1 (Haziran 2024), 111-130.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1484933>

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Şahîh*'i ile Müslim'in *el-Müsnedü's-Şahîh*'i Kuran-ı Kerim'den sonra en sahih kitaplar olarak kabul edilir. Bunlardan Buhârî ve *el-Câmi*'i hakkında klasik kaynaklarımız her açıdan oldukça zengindir. Bu zenginliğin ve Buhârî'nin/*el-Câmi*'in elde ettiği şöhretin bir yansıması olarak modern dönemde de Buhârî merkezli çalışmalara fazlaca rastlanır. Fakat aynı husus Müslim ve *Şahîh*'i için o kadar da rahat dile getirilemez. Son dönemde artan bir ilgi söz konusuysa da mevcut çalışmalar kemiyet ve keyfiyet açısından yetersizdir. Batıda da durum pek farklı değildir. Sözgelimi Robson'ın 1949'da çıkan makalesinden sonra 2020'ye kadar *Şahîh*'in rivayeti meselesi hiç merak edilmemiştir. 2020 yazında ise Pavel Pavlovitch "A Rare Witness to Muḥammad Ibn İbrāhīm al-Kisā'ī's (Naysābūr, d. 385/996) Transmission of Muslim Ibn al-Ḥajjāj's (Naysābūr, d. 259/872-3 or 261/875) *Şahîh*" başlıklı bir makale yayımlar.¹ Spesifik bir konuyu ele alan bu makalenin kaynakçasında da *Encyclopaedia of Islam (EI3)* için hazırladığı "Muslim b. al-Ḥajjāj al-Naysābūrī" maddesinin yakın zamanda neşredileceğini haber verir. İki yılı aşan bir sürenin ardından 2023 Ocak ayında, bahsi geçen Müslim maddesi 500 sayfayı bulan bir kitaba dönüşmüş hâliyle okuyucusuyla buluşur. Bu yazıda *Muslim al-Naysābūrī (d. 261/875) -The Sceptical Traditionalist-* başlığıyla Brill tarafından neşredilen mezkur çalışma incelenecektir.

Kitap giriş ve sonuç bahisleri dışında -hacim ve yapı olarak birbirinden farklılık gösteren- sekiz bölümden oluşur. Çalışmanın sonunda da grafikler, isnad ağları ve veri dökümlerini içeren ekler ile detaylı dizinler yer alır.

Pavlovitch girişte (ss. 1-6) kitabın öyküsünü anlatır. Birinci bölümde (ss. 7-33) kaynak ve literatür değerlendirmesi yapar, takip edeceği yöntemden bahseder ve kitap boyunca sıklıkla karşılaşılabilecek bazı terimleri açıklar. Kitaptaki en kısa bölüm olan ikinci bölümü "Müslim'in Hayatı Sırasında Irak ve Kuzeydoğu İran: Siyaset ve Entelektüel Akımlar" (s. 34-45) başlığıyla, son dönem araştırmalarda yetersiz ve düzensiz ele alındığını belirttiği (s. 4), Horasan'daki siyasi ve fikrî iklimi tasvire ayırır. Böylece Müslim'in ehl-i hadisin ve ehl-i sünnetin oluşumunda kritik öneme sahip meselelere yaklaşımının arka planı daha sağlıklı bir zemine oturtulabilecektir. Üçüncü bölümde (ss. 46-73) Müslim'in hayatını (doğum ve vefat tarihleri, soyu, ailesi, evliliği, geçimi ve fiziki özellikleri gibi konuları) ele alır, hocalarını tetkik eder, Müslim'in hangi fikrî düşüncenin takipçisi olduğunun peşine düşer ve politik görüşlerini inceler. Dördüncü bölüm (ss. 74-126) Müslim'in itikadi görüşlerine dairdir. Beşinci bölümde Müslim'in hadis tenkit mantalitesini ele alır. Altıncı bölümü (ss. 186-207) Müslim'in *Şahîh* harici eserlerine ayırmışken yedinci bölümde (ss. 208-243) *Şahîh*'i tahlil eder. Kitabın en uzun bölümü olan sekizinci bölüm (ss. 244-369) *Şahîh*'in rivayet tarihine dairdir ve kendisinin de işaret ettiği gibi (s. 5) bu konudaki en kapsamlı araştırmadır.

Hacmi sebebiyle her bölümü üzerinde detaylı durulamayacak olan kitabın öne çıkan dört yönünden bahsedilebilir: (1) Kaynak ve literatür değerlendirmesi, (2) Müslim'in itikadi görüşlerini tahlil denemesi, (3) Müslim'in eserlerinin tespiti, kullanımı, anlamlandırılması, bunlardan hareketle tenkitçiliği ve son olarak (4) *Şahîh*'in rivayet süreci.

Başlangıçta *Encyclopaedia of Islam*'ın yeni edisyonu için Müslim b. el-Haccâc maddesini yazması kendisine teklif edilen Pavlovitch, zaman içinde çalışmasının kapsamının bir

¹ *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 6/1 (2020), 7-47.

madde hacmini aştığını görünce araştırmasını bir kitap olarak piyasaya sürmeye karar verir. Bunda mevcut Müslim literatürünün yetersizliğinin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Müslim hakkında ciddi miktarda çalışma varken kendisinin yapacağı yeni bir araştırmanın ancak mevcut literatürün bir özeti olabileceğini düşünen Pavlovitch, bu pek çok çalışmanın Müslim gibi önemli bir hadis derleyicisi, rivayet tenkitçisi, ehl-i hadis kelamcısı ve Buhârî'den sonraki en önemli kitabın sahibi hakkında yetersiz kaldığını görür. Söz konusu literatür beklentileri karşılamaktan uzaktır. Müslim'in biyografisine dair önemli bazı kaynaklar ihmal edilmiştir. Çalışmalar birbirinin tekrarı mahiyetinde, aynı kaynaklar etrafında dönen, benzer hususları vurgulayan (sinoptik) çalışmalardır. Müslim'in otoritesinin gölgesinde yapılmış olup tenkitçi kimliğine, hadisçiliğine ağırlık verilmiştir, diğer bazı yönleri (ör. itikadi tarafı) ele alınmamıştır. Literatür *Şahîh* merkezlidir, *Şahîh* dışındaki eserlerine odaklanılmamıştır. Sıkıcı gözükseler de Müslim'in bazı usuli görüşleri noktasında önemli olan ancak kayıp olduğu anlaşılan kimi kitaplarının kaynaklardaki dağınık atıfları hiç dikkat çekmemiştir. *Şahîh*'in rivayetlerine dair araştırmalar da tasvirî olup pek çok önemli sorunun cevabını aramamışlardır. Hasılı bu yetersiz literatür bir ansiklopedi maddesi² olarak başlanılan yazıyı sonuçta 500 küsur sayfalık bir kitaba dönüştürmüştür.

Kitabın öne çıkan yönlerinden ilki, birinci bölümdeki kaynak ve literatür değerlendirmesidir. Pavlovitch kronolojik bir takiple ele aldığı klasik kaynaklar arasında Hâkim (ö. 405/1014) ve *Târîhu Neysâbûr*'u üzerinde ayrıca durur (bunu başlığa da yansıtmıştır: "Hâkim ve Birkaç Diğer Kaynak"). Zira Hâkim, Müslim hakkında birinci elden kaynaklara sahiptir ve derlediği Müslim biyografisi sahasında ilktir. Ayrıca hâlâ kayıp olduğu düşünülen ve ancak bir muhtasarına ulaşılabilen bu kaynak, sonraki Müslim literatürüne malzeme sunan en geniş kaynaktır. Pavlovitch, sonraki literatürün bu malzemeden seçki yapmak suretiyle istifade ettiğini söylese de (s. 8) bu seçkiyi neyin belirlediği üzerinde durmaz. Üzerinde durduğu husus Müslim biyografisi veren müelliflerin bilgi kaynakları, özellikle Hâkim'den, *Târîhu Neysâbûr*'dan istifadeleri, kısaca literatürün birbirine kaynaklığıdır. Burada bir iki istisna dışında son dönem araştırmalarda ihmal edilmiş iki kitaba ayrıca değinir. Takdim ettiği Müslim biyografisi önceki literatürden farksız olsa da Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'ı Müslim hakkında sakladığı eşsiz kayıtlar ile önemli bir kaynaktır. Aynı şekilde biyografisi ekstra bir detay sunmayan Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) *İkmâl*'i de Müslim'in kayıp eserleri noktasında önemlidir.

Yine kronolojik olarak modern araştırmaları ele alan Pavlovitch'in -bazı çalışmaları atlamış olmakla birlikte- kapsamlı bir literatür tahlili yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Kabaca (1) genel olarak Müslim ve hayatına dair çalışmalar (2) *Şahîh* ve metoduna dair araştırmalar (3) *Şahîh*'in rivayetlerine dair yazılar ve (4) Kelamcılığı vs. farklı yönüne eğilen çalışmalar şeklinde tasnif edilebilecek bu literatür girişte de ifade edildiği üzere pek çok eksiklik barındırır. Pavlovitch bu eksiklikleri, problemleri yönleri örneklendirir. Tümünün aynı problemlerle malul olduğunu belirten Pavlovitch, hiçbirisinin literatür tahliline yer vermediğini, yüzeysel girişlerle başladıklarını, bazılarının dipnot ve kaynakçadan mahrum, atıf usulünü

² Söz konusu madde de yaklaşık bir yıl sonra neşredilmiştir. Pavel Pavlovitch, "Muslim b. Hajjāj", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 13 Mart 2024), https://doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_com_40914.

gözetmeyen, akademik metin vasfı taşımayan çalışmalar olduklarını belirtir.³ Bu araştırmacıların ihmal ettiği bir diğer husus Müslim'in *Şahîh* dışındaki eserleridir. Oysa bir kısmı kayıp bu eserler Müslim'in kimi görüşlerini anlamak için oldukça kritik bir görev üstlenirler. Savunmacı üslup bu çalışmaların öne çıkan bir diğer özelliği olup Müslim'in ve eserinin imajını zedeleyecek rivayetler görmezden gelinmiştir. *Şahîh*'in rivayetine yönelik araştırmalar da geneli olarak yetersizdir. Daha çok betimleyici olan bu çalışmalar bazı önemli soru ve meseleleri ıskalamışlardır. (s. 19-20) Müslim'in itikadi görüşlerine/kelamcılığına dair bir çalışma görmediğini belirten yazara göre Müslim'in bir hadisçi ve hadis münekkidi olarak ünü, onun gelenekçi kelamın gelişimine yaptığı katkıyı gölgede bırakmış olmalıdır. (s. 20)

Kitap içerisinde küçük bir bölüm olsun müstakil bir hüviyet arz etsin, kısaca aralarındaki irtibata ve özgün yönlerine işaret ederek batıdaki Müslim literatürünü de ele alan Pavlovitch, Goldziher'den (ö. 1921) sonra uzunca süre Müslim'e ilgisiz kalınması tespiti dışında mevcut literatür hakkında olumsuz değerlendirmede bulunmaz. Arapça çalışmaların aksine batıda, bir kelamcı olarak ele alınmasa da Müslim'in itikadi görüşlerine dair bazı çalışmaların mevcut olduğunu belirtir. (s. 21-22)

Pavlovitch'in zikretmediği/kullanmadığı (Huzeyfe Şerîf'in çalışmaları, Melîbârî-Medhalî münazarasından neşet eden literatür, Demfû'nun *Şahîh* ravisi İbn Süfyân'a has makalesi ve Musaddik Atıyye'nin İbn Mâhân tarihine dair tezi gibi) bazı çalışmalar da benzer problemleri barındırır. Ülkemizde yapılan sınırlı sayıdaki çalışmanın da yine Pavlovitch'in belirttiği hususlarla malul olduğu söylenebilir. İlave olarak Müslim'in Buhârî ve İbn Ebî Şeybe ile irtibatı hiç merak edilmemiştir. Buhârî'nin nüsha farklılıkları üzerine çokça eğilinmişken Müslim bu noktada arka planda kalmıştır. Kelami yönü bizde de dikkat çekmemiş, hadisçiliğine yönelik çalışmalar sayıca az, rical birikimine dair söylenenler ise oldukça yüzeysel kalmıştır.

Pavlovitch dördüncü bölümde Müslim'in itikadi görüşlerini inceler. Bunu *Şahîh*'teki Kitâbü'l-İmân ve Kitâbü'l-Kader bölümlerinden; hicri 2. ve 3. asrın en önemli tartışma başlıklarından ikisi iman ve kader bahislerinden hareketle yapar. *Şahîh*'inde bâb başlıklarına yer vermeyen ve isnadlı hadisler dışında çok nadir söz alan Müslim için bunu ilgili bölümler üzerinden denemek, Müslim'in itikadi konulara tahsis ettiği bir eserinin olmaması yanında kaynaklarda itikadi görüşlerine dair neredeyse hiçbir kayıt yer almaması göz önüne alındığında orijinal bir girişimdir ki kendisi de bunun ilk olduğunu söyler. (s. 81) Zira Müslim'in itikadi yönü doğuda ihmal edilmiş, batıda ise bütüncül bir bakışla ele alınmamıştır.⁴ (s. 22)

³ Örneğin kimi yazarlar kaynakçaya yer vermezken kimisi kaynakça verse de tuhaf bir şekilde künye bilgilerini düzenli zikretmez. Daha da ilginç kaynakçaya yer vermemesi yanında hiçbir künye bilgisi/bibliyografik veri sunmayan, matbu bir doktora tezidir. Pavlovitch burada tezin jüri üyesine ve kitabın editörlerine bir göndermede bulunur. (s. 18) Yazarın aynı yayınevinden çıkan bir diğer çalışmasında yine kaynakça ve künye bilgilerinin olmaması, burada yayınevini bir tasarrufunu akla getirmekte, tezdeki bilgilerin yayın aşamasında dışarıda bırakılma ihtimaline işaret etmektedir. Ancak çalışmanın tez hâline ulaşamadığı için ve yazar ya da kitabı yayına hazırlayan da herhangi bir açıklama zahmetine girmedığı için bu teyit edilememiştir.

⁴ Pavlovitch'in burada yeterliği tartışmalı, Arapça kaleme alınmış bir makaleyi atladığına işaret edilebilir: Abdünnebî Fâdîl, "et-Ta'rif bi'l-imâm Müslim ve bi'l-kağâye'l-keîlâmiyye fi *Şahîhihi*", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye bi-Fâs*, 7 (ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye özel sayısı) (1991), 257-285.

Müslim hakkındaki anlatılar şöhretiyle bağdaşmayacak şekilde kısıtlıdır. Buna Müslim'in kısıtlı ilgi alanı (hadis-ricâl); bu kısıtlı ilgi alanı içerisinde de az söz alıp konuşması eklenince onun herhangi bir konudaki düşüncesini tespit oldukça zorlaşmaktadır. Bunlardan biri de onun itikadi fikirleridir. Bir muhaddis olarak onun bu konulara uzak kalması tabii olsa da tamamen ilgisiz değildir. Hadisçilerin itikadi spekülasyonları hoş görmemekle birlikte bu tür tartışmalara hepten sırt dönmediklerini söyleyen Pavlovitch, Müslim'in de *Şahîh*'inde tam olarak bu tavrı yansıttığına işaret eder. (s. 74) Pavlovitch işte bu noktada *Şahîh*'in ilgili bölümlerindeki hadislerin seçim ve sıralamasının rastgele olmadığını, Müslim'in bunları itikadi görüşlerini yansıtacak şekilde tertip ettiğini belirtir. Bu tutumuyla ehl-i hadisin akılcı kanadının temsilcileri arasında konumlanmaktadır.

Kaynaklarda Müslim'in itikadi görüşleriyle ilişkilendirilebilecek tek kayıt *lafz* meselesiyle ilgili anlatılardır. Ancak bunlar da kendisinin net olarak bir fikir belirtmesinden ziyade tepkisinin söz konusu olduğu, ikincil kaynağa dayanan, çıkarıma muhtaç ve birtakım problemleri muhtevi anlatılardır. Bu anlatılardaki kimi problemlere, bunların bir kısmının kurgu olabileceğine işaret eden (s. 76-83) Pavlovitch iman ve kader bölümlerini oluşturan hadisleri tematik tasnif ederek daha sağlıklı bir yöntem tercih etmiş görünmektedir. Yazara göre her iki kitap dönemin tartışmaları doğrultusunda kaleme alınmıştır. Hadisler muhatapların görüşlerine cevaplar verecek, onların itikadi esaslarını çürütecek şekilde seçilerek bir araya getirilmiştir. Buradaki tasnif ve hadislerin muhtevaları Mürcie, Kerrâmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile gibi fırka ve ekollere birer cevap niteliğindedir. Sözgelimi Kitâbü'l-Kader özgür iradeyi savunanlara karşı yazılmıştır. (s. 111)

Şahîh'e genel bir bakışta herhangi bir kelami tartışmanın izine rastlanmasa da, Müslim ilk anda tartışmalara girmeye gönülsüz gibi dursa da rivayetleri kelam bahislerinde sistemli bir şekilde nakletmek suretiyle hem kendi görüşlerini ortaya koymuş hem de muhaliflerine cevaplar vermiştir. (s. 125-126) Bir "oryantalistik hadis şerh girişi" görüntüsü veren bu bahiste, Pavlovitch'in "bir hadisin pek çok farklı konuyu ele alabilmesi, bir kelimenin birden fazla anlamı yüklenebilmesi, Müslim'in yorum yapmayı imalı mesajlarının anlaşılmasını tamamen okuyucuya bırakması, muhaliflerinden/muhataplarından bahsetmemesi" gibi, dile getirdiği birtakım zorlukların (s. 81-82) üstesinden geldiği söylenebilir.

Pavlovitch "Müslim'in Hadis Tenkidi" üst başlıklı beşinci bölümde (kitabın en hacimli ikinci bölümüdür; ss. 127-185) doğrudan eserlerinden hareket ederek Müslim'in hadis tenkit mantalitesini ele alır. Müslim *Şahîh* mukaddimesinde ve *Temyîz*'de yöntemini ortaya koymakta, böylece "ravilerin ehliyeti ve hadislerin temyizi konusunda görüşlerini açıklayan ilk münekkit ve musannif" vasfını Şâfî ile paylaşmaktadır. (s. 127)

Pavlovitch'in bu bahiste sıkça vurguladığı husus Müslim'in cerhi gıybet görüp bu noktada hadisçileri eleştirenlere karşı harcadığı mesaidir. Mukaddimenin yarıya yakınını bir grup ravi hakkındaki, isnatlarıyla nakledilmiş tenkit ifadelerini içeren rivayetler oluşturur (büyük çoğunluğu hicri 2. asırdan 42 isim hakkında 84 değerlendirme). Pavlovitch ezici çoğunluğunu olumsuz değerlendirmeler teşkil eden bu kısmın niçin mukaddimedede zikredildiği sorusunu sorar. Peşine düştüğü bir diğer soru, atıf yapılan isimler gerçekten münekkit oldukları için mi atıf almışlardır yoksa Müslim'in başka bir amacı mı vardır? Bu soruları cevaplayabilmek için değerlendirmeleri gruplandırır: 1) Senedlerin mukayesesi ile tespit

edilen isnad kusurları 2) Büyük çoğunluğunu itikadi faktörlerin belirlediği ravi kusurları ve 3) Gerekçesi belirtilmemiş cerhler. Müslim hemen hemen yarısına tekabül eden bu salt cerhlerin muhtemelen gerekçelerini biliyordu fakat zikretmek için pek hevesli değildi. Bu tutumu, hadisçileri cerh faaliyetleri üzerinden eleştiren muhalifler ile ilişkilidir. (s. 133)

Cerh faaliyetlerinin ortaya çıkışına/tarihçesine dair kısa bir bilgilendirme yapan (s. 133-135) Pavlovitch Müslim'in döneminde de hadis tenkidi aleyhtarlarının güçlü olduğunu söyler. Müslim *Temyîz*'e bu kesime hitap ederek başlarken, mukaddimede de bu grubun görüşlerini çürütmek için hayli mesai harcar. Ravilerin kusurlarını ortaya dökmenin bir görev, hadis naklinin bir din meselesi olduğunu vurgular, bu hususta susup sessiz kalmanın tehlikesine işaret eder. Müslim bunlara vurgu yapmadan önce bahsi geçen 42 ismin 84 cerh değerlendirilmesini verir. Pavlovitch'e göre burada 42 isme atıf yapması, bu 42 ismin münekkittir kimlikleriyle alakalı olmayıp, cerh faaliyetinin muteber selef tarafından rahatlıkla yerine getirilmiş önemli bir görev olduğunu gösterme amacına matuftur. Müslim'in, cerhi giybet görenlere karşı bir başka reaksiyonu, kendisinin olumsuz değerlendirmelerden ziyade olumlu değerlendirmelere öncelik vermesidir. (s. 135) Bu noktada Müslim'in *ta'dîl* kelimesini *tecrîh* kelimesine öncelikle atıf yapar ki buna fazla anlam yüklediği söylenebilir.⁵

Müslim'in kullandığı, daha sonra ıstılahlaşacak pek çok kelime ve ifade içerisinde tenkit ifadeleri seleflerine nazaran oldukça sınırlıdır. Yazara göre bundaki etkenlerden biri yine giybet eleştirileridir. Müslim giybet suçlamasından korktuğu için *-el-Künâ hariç-* cerh ifadeleri kullanmaz. Cerh söz konusu olduğunda kendisi konuşmak yerine selef atıf yapmakta böylece hem kendini eleştirilerden korumakta hem de eleştirileri selefin uygulamalarını öne sürerek zayıflatmaktadır. Dolayısıyla kullandığı terimler arasında bu tutumuyla uyumlu olarak *da'îf*, *kezzâb* vd. lafızlar yer almaz. (s. 169-170) *el-Künâ*'daki cerh ifadelerine gelince bunları titiz bir tahlile tabi tutan Pavlovitch'e göre giybet iddiaları buraya da nüfuz etmiştir. Şöyle ki Müslim'in cerh ifadeleri oldukça azdır, emin olduğunda bunları yazıya dökmüştür ve bunlar raviden ziyade rivayete dönük eleştirilerdir.⁶ (s. 190)

Müslim'in hadis tenkit kriterlerini muhtelif başlıklar altında ele alan Pavlovitch bunlardan hıfz ve muarazanın nesnel yönünü ayrıca öne çıkartır. Hıfz Müslim için önemli-önceklili bir kriterdir, bir raviyi değerlendirmenin en iyi yoludur. Zira nesnelidir. Cerh muhaliflerini bertaraf etmek için daha kullanışlıdır. Müslim *Temyîz*'in ilk bâbını bunu temellendirmeye ayırmıştır. Burada hadislerin anlaşılması noktasında sadece bir nakil kaydetmesine bakılacak olursa Müslim'e göre hadislerin ezberlenmesi hadislerin anlaşılmasından önce gelir. Hıfza yapılan bu vurgu harfi harfine, lafza sadık bir nakil anlayışını da beraberinde getirir. Bu, *Şahîh*'ten rahatlıkla takip edilebilir. Müslim küçük detayları atlamaz, büyük farklılıklarda metni tekrarlar. Buhârî bu noktada tamamen farklıdır. "Lafız falanca ravinindir" şeklindeki kullanımı her iki *Şahîh*'ten tetkik eden Pavlovitch Müslim lehine ezici bir sonuçla karşılaşır. Zira eserlerinde takip ettikleri usuller bunu gerektirir. (s. 146-147)

⁵ Müslim'in ifadesi şu şekildedir: "وأهل الحديث هم الذين يعرفونهم ويميزونهم حتى يتزولهم منازلهم في التعديل والتجريح".

⁶ Pavlovitch kullanılan kalıpların hep "hadis" kelimesi ile izafete sokulmuş olmasına dikkat çeker. Buna göre Müslim *münkeru'l-ḥadîs*, *da'îfu'l-ḥadîs* vb. ifadelerinde tenkidin raviye değil rivayete dönük olduğuna işaret ederek giybet ithamlarına karşı tedbir almış görüntüsü vermektedir. (s. 183)

Muarazanın Şâfiî tarafından başlatıldığını ve böylece, getirdiği bu nesnel metot ile hadis tenkidi aleyhtarlarına karşı hadisçilere yardımda⁷ bulunduğunu belirten Pavlovitch (s. 183), hadisin tespitinde Şâfiî ile aynı yaklaşımı benimseyen Müslim'in Şâfiî'nin mukayese kriterlerini mukaddimede ona atıf yapmadan tekrarladığını, *Temyîz*'de de bu kriterler doğrultusunda bolca mukayese örneği sunduğunu söyler. Pavlovitch bu örnekler üzerinden Müslim'in isnad ve metin mukayese yöntemini ortaya koymaya çalışır. (s. 147-152)

Beşinci bölümde işaret edilebilecek diğer hususlar ise şunlardır:

Kendisinden tek bir kişinin nakilde bulunduğu (*vühdân*) yüzlerce ravi söz konusudur. Bunların naklettiği hadisler noktasında Müslim rivayette tek kalan ismin meşhur olmasını şart koşar. Yazar *el-Münferidât*'ta konuya dair ifadelerinden Müslim'in bir ravinin şöhreti için de en az iki ravisinin olmasını gerekli gördüğü çıkarımını yapar. (s. 153) Ona göre bu şöhret kaydı Hâkim'in sahih hadis tanımının ve Buhârî ile Müslim için ileri sürdüğü, sıhhat şartının temelini oluşturur. Hâkim'in bu iki ravi kaydını ileri sürmesinin arkasında yatan bir diğer etken Müslim'in *el-Künâ*'da ele aldığı pek çok biyografide iki hoca ve iki talebe listelemesi olmalıdır. (s. 155) Ne var ki Hâkim'in ileri sürdüğü şart pek çok kişi tarafından yanlış anlaşılmıştır. Bunun neticesinde yanlış anladıkları hâliyle *Şahîhayn*'a vardıklarında elleri boş dönmüşler ve Hâkim'i eleştirmişlerdir. (s. 154) Pavlovitch'in burada Hâkim'in açıklamalarını Müslim'in eserlerinden temellendirmeye çalışması orijinaldir fakat "Hâkim isnadın çokluğuna değil ravinin şöhretine vurgu yapmaktadır" (s. 154) dedikten sonra konuyu "Müslim'in *el-Künâ*'da ikişer talebe ve hoca ismi vermesi Hâkim gibileri onun her tabakada isnad çatallanmasına ihtiyaç duyduğu sonucuna götürmüştür." (s. 155) diyerek birtirilmesi bir çelişki arz etmektedir.

Müslim'in mukaddimede *mu'an'an* meselesinde oldukça sert bir dille eleştirdiği belirsiz muhatap için klasik kaynaklarda Buhârî ve İbnü'l-Medîni isimleri zikredilir. Hadis ilminin iki büyük ismi arasında bu mahiyette bir ihtilaf olamayacağı hissiyatıyla müphem ismin Buhârî olmadığını ispat etmeye çalışan Arap müelliflerin isabetsiz argümanlar ileri sürdüğünü belirten Pavlovitch batılı çalışmaların da kaynakları tekrarlar yetindiklerini söyler. İlk defa Juynboll Buhârî ve Ali b. el-Medîni dışında farklı bir isim ortaya atmıştır: Kerâbîsî (ö. 248/862). Bunun mantıklı olabileceğini söyleyen (s. 160) Pavlovitch "Hanbelî çevreler" olabileceğine dair bir başka tespite katılmaz; Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) kayıp *Fehmü's-sünne*'sine yapılan bir alıntıya istinat ederek Buhârî, İbnü'l-Medîni ve Kerâbîsî'yi de içeren "Bağdatlı bir grup âlim" üzerinde durur. (s. 162)

Müslim'in hadis tenkidinin önemli bir diğer parçası Pavlovitch'in "metin tenkidi" (matn criticism) başlığı altında ele aldığı yazım hatalarını ortaya dökmesidir. Hukuki sonuçları da olabilecek bu tür hataları tespit etmesi Müslim'in yazılı kaynaklarla çalıştığını gösterir. Aksi durumda bunların tespitini nasıl yapacaktır. Metnin doğru hâli de yine mukayese ile belirlenebilir. Dolayısıyla Müslim'in metin tenkidi başlığı altındaki faaliyetleri muhteva tenkidi kapsamında olmayıp hatalı rivayet, birtakım içerik tutarsızlıklarından hareketle değil rivayetlerin karşılaştırılmasıyla ortaya çıkartılır. (s. 167)

⁷ Pavlovitch'in özelden bu bölümde genelde tüm kitaptaki söylediklerinden anlaşılan, Şâfiî'nin "nâsıru ehlil-hadis" sıfatının arkasında yatan tek sebep onun ehl-i hadise fıkıh noktasında yaptığı katkı değildir.

Bu bölümde ele aldığı bir diğer husus Müslim'in ehl-i bidat ravilerden rivayet meselesine yaklaşımıdır. Esasında bir ravinin bidat ehli olarak nitelenmesi, münekkiti giybet ithamının hedefinden kolayca kurtarabilir.⁸ Fakat bidat ehli raviler toptan diskalifiye edilemez. Müslim de diğer münekkitler gibi bunun farkındadır ve bazı kayıtlarla bu ravilerin hadislerini nakleder. Müslim propagandist/dai olup olmama ayırımına işaret etse de daha ziyade naklin doğruluğuna önem vermektedir, mezhepçiliğiyle bilinen bir ravinin rivayeti otoritelerin hadisleriyle uyumlu olduğu takdirde sıkıntı görmemektedir. Fakat Müslim'in bu tutumu da tüm ravilere teşmil edilemez, mihne öncesi ve sonrası şeklinde kronolojik bir ayırmadan bahsedilebilir. (s. 138-140)

Bir âlimin çalışmalarının “Kayıp eserler” ve “Günümüze ulaşan/mevcut/neşredilmiş eserler” şeklindeki ayrımına tavsifine sıklıkla rastlanır. Pavlovitch kitabının altıncı bölümünde buraya, kayıp olsalar da atıflarla kısmen günümüze ulaşan, kaynaklardaki nadir alıntılardan hareketle içeriklerinden haberdar olunabilecek eserleri ele aldığı bir üçüncü başlık ekler. Bu başlık altında özellikle Moğultay b. Kılıç'ın *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'inde yer alan atıflardan hareketle Müslim'in kayıp dört eserine dair bazı değerlendirmelerde bulunur.⁹ (s. 196-197)

Pavlovitch 5'i mevcut/neşredilmiş, 4'ü atıflarla korunmuş ve 28'i tamamen kayıp toplam 37 eser listeler. Fakat bu rakam Müslim'in toplam 37 eser kaleme aldığı anlamına gelmez. Pavlovitch'in kendisinin de işaret ettiği üzere aynı kitap bazen farklı birkaç başlıkla anılabilmekte, bir eserin bölümleri farklı kitaplar olarak kaynaklarda zikredilebilmektedir.¹⁰ Pavlovitch'in her ayrıntıyı bir bağlama oturtmaya çalışması, bunlardan hareketle eserin konusu ve tarihî sürecine dair çıkarımlarda bulunması, bazı iddiaları teyit çabası bu bahiste öne çıkar.

Hâkim el-Kebîr (ö. 378/988) tarafından ortaya atılan, *el-Künâ'nın Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr*'inin bir kopyası olduğuna dair iddiayı uzunca ele alan (s. 186-189) yazar, Müslim'in *el-Künâ*'daki kaynaklarını müstakil bir çalışmaya havale ederek¹¹ iki eser arasında 61 terceme/madde üzerinden yaptığı mukayese neticesinde Buhârî'nin birincil derece kaynaklardan olduğunu söyler. (s. 188) Fakat burada asla kelimesi kelimesine bir kopya söz konusu değildir. Buhârî'nin Müslim'e göre konumu, iki eser arasındaki her bir tabi benzerliğin kopya olarak algılanmasına sebep olmuştur. (s. 188) Burada aynı benzerliği tespit eden Dârekutnî ve özellikle eserlerinde *el-Künâ*'yı bolca kullanan Hatîb el-Bağdâdî'nin değerlendirmelerine de atıf yapılması beklenirdi.

⁸ Yazarın bu düşüncesi şöyle bir soruyu akla getirebilir: Sapkın fırkalara izafe edilerek yapılan bazı cerhlerin arkasında giybet eleştirileri yatıyor ya da giybet eleştirilerinden kurtulmak için raviler teknik yönden değil itikadi yönden cerh edilmiş olabilir mi?

⁹ Atıflar üzerinden takip Müslim'in Ahmed b. Hanbel'e ravilerle ilgili yönelttiği soru ve cevaplardan müteşekkil *Sü'âlât*'ı için de düşünülebilirdi. Ahmed b. Hanbel'den *se'eltü, sü'ile, 'an, kâle* gibi lafızlarla naklettiği 10 civarında değerlendirme tespit edilebilmektedir. ör. bk. Cemâlüddin el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 20/147; 21/509.

¹⁰ Sözelimi bk. s. 199 no. 2, 6 ve 8. Pavlovitch'in bu hususu kaçırdığı örnekler de vardır. ör. s. 199 no. 1 ve no. 5 aynı eserlerdir.

¹¹ Konu hakkında bir araştırma tarafımızca yürütülmektedir.

Müslim'in sadece ismen bilinen, ismi haricinde tamamen kayıp eserlerini tavsifi bilgiler eşliğinde listelemekle yetinmeyen Pavlovitch, kitapların Müslim'in diğer eserleriyle ve başka çalışmalarla olan irtibatına işaret eder. Eserlerin konularına dair genel bilgiler verir ki bunlar tamamlayıcı rol oynar. Bununla birlikte bazı değerlendirmeleri tartışmaya açılabilir. Hâkim'in *el-Müsnedü'l-kebîr* için "Bu kitabı ondan birinin işittiği bilinmiyor." ifadesini Hâkim'in bu eserin Müslim'e aidiyetini şüpheli bulmuş olabileceğine yorar. (s. 205) Oysa burada eserin, yarım kaldığı için ya da Müslim'in neşir amacını taşınamaması sebebiyle talebelerine intikal etmediği düşünülebilirdi. Bazı atıflara konu olması sebebiyle diğer eserlere göre oldukça uzun ele aldığı *el-İntifâ'* bir önceki başlık altına alınabilirdi.¹² *et-Târîh* başlığıyla sadece Nedîm tarafından Müslim'e izafe edilen eseri Hâkim el-Kebîr'in yukarıda bahsi geçen iddiası ile ilişkilendirmesi (s. 207) zorlama bir çabadır. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inden hareketle Müslim'e böyle bir eser izafe edilmiş olabileceği ihtimali yerine bu kitabın Müslim'in *Ruvâtü'l-i'tibâr*'ı ve özellikle de aidiyeti daha güçlü *Ma'rifetü ruvâti'l-aḥbâr* başlıklı bir diğer eseri ile ilişkisi kurulmaya çalışılabilirdi.

Pavlovitch yedinci bölümü *Şaḥîḥ*'e tahsis etmiştir. İlk kitabın adı, yazılma gayesi, önceki literatür ile ilişkisi üzerinde durur. *Şaḥîḥ*'in telifini hadis literatürünün gelişimi doğrultusunda ele alır. (s. 208) Müslim, önceki literatürden *muşanneflerin* konulara göre tasnif edilme, *müsnedlerin* ise *merfû* hadislere önem verme karakteristiklerini almış, bunlara sıhhati ekleyerek ve çokluktan kaçınarak bir derleme meydana getirmiştir. (s. 210) Pavlovitch, *Şaḥîḥ*'in muhtasar karakterinden hareketle "acemi hadisçiler için yazılmış bir kitap" olacağına dair yorumu, Müslim'in takip ettiği zor metot sebebiyle isabetli bulmaz. Kitabın hukuki ilkeler üretmek için sahih hadislere muhtaç fukahaya hitaben yazıldığını söyler. (s. 210) Zorlayıcı metodun fukaha için de bir problem teşkil etmesi mümkündür. Müslim'in metottan bağımsız, meslekten hadisçi olmayan daha geniş bir kitleyi hedeflediğini söylemek daha isabetli olabilir.

İkinci başlıkta *Şaḥîḥ*'in tasnif zamanını ve klasik dönemde yarım kaldığına dair ortaya atılan iddiayı ele alır. Bir sahih hadis seçkisi için ihtiyaç duyulan geniş hadis birikimini elde etmek, bu birikimden bir metot takip ederek seçki yapmak ve bunu normal hayatını sürdürürük yerine getirmek; kısaca *Şaḥîḥ*'in muhtevası, metodu ve Müslim'in özel yaşantısı böyle bir koleksiyon için uzun bir süreci gerektirir ki kaynaklarda verilen bilgiler de bu doğrultudadır. Konuya dair kayıtları değerlendiren Pavlovitch 242-257 arasını *Şaḥîḥ*'in yazılmış olabileceği en olası dönem görür. (s. 212) Burada konuya dair -son dönem Müslim araştırmalarında tetkik edilmeden kullanılan- kayıtları birbirleriyle ve bazı hadiselerle irtibatlandırma çabası, rivayetlerdeki tahrif olgusunu dikkate alması öne çıkar. Hâkim tarafından ortaya atılan *Şaḥîḥ*'in vefatı sebebiyle tamamlanamamış olma iddiası ve bu iddia ile ilişkilendirerek Müslim'in üç tür müsned kaleme aldığına dair nakil¹³ üzerinde de duran Pavlovitch'e göre

¹² *Tafđilü's-sünen* ya da *Tafđilü's-sinîn*'in başlığını ve konusunu tespit etmeye çalışırken İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) bu eserin *Temyiz* ile ilişkisi noktasında, konuyu daha da karmaşık hâle getiren alıntıları (sözgeçimi bk. *Fethu'l-bârî*, 3/410) görülmemiştir. Bahsi geçen atıflarla bu eser de aynı başlık altında ele alınabilirdi.

¹³ Talebesi ve *Şaḥîḥ*'in ravilerinden İbn Süfyân (ö. 308/920) Müslim'in sahip olduğu hadis birikimiyle (*müsnedât*) üç kitap telif ettiğini (*aḥrace*) söyler: (1) insanlara okuduğu, (2) İkrime ve *Meğâzî* sahibi Muhammed b. İshâk

ilk iddia (yanlış anlama/anlatma/anlaşılma ihtimalleri de mümkündür) Hâkim tarafından *el-Müstedrek*'e meşru bir zemin tesis etmek için kasıtlı olarak ortaya atılmışken, söz konusu nakil Hâkim'in yarım kalma iddiasına karşı uydurularak dolaşıma sokulmuştur. (s. 213-215) Ancak rivayetdeki muhteva açısından problemler, Hâkim'in açıklamalarını eleştirme amacıyla girilmiş bir uydurma düşüncesini zayıflatır. İbn Süfyân'ın sözlerinin Müslim'in eserlerine bakan yönü merak konusu olarak kalırken, Hâkim'in hem İbn Süfyân'a cevap verme (ifadelerindeki karışıklık böylece açıklanabilir¹⁴), hem ehl-i bidate karşılık verme (*el-Müstedrek*'e zemin) hem de *Şahîh*'i övme (eleştirilere cevap, *kanona* hizmet) düşüncesinin yarım kalma iddiasının arkasındaki saikler olduğu söylenebilir.

Üçüncü başlıkta, yine klasik dönemde ortaya atılan Müslim'in *Şahîh*'inin Buhârî'nin *Câmi'*ine *müstahrec* olduğu iddiasını tahlil eder. Pavlovitch burada her iki koleksiyondaki kader bölümlerini mukayese eder. Elde ettiği benzerlik oranının (% 50) önemli olmakla birlikte normal olduğunu, *müstahrec* demenin bazı zorlama varsayımlarla ancak mümkün olduğunu söyler.¹⁵ (s. 216-217) Pavlovitch burada, muteber koleksiyonların Buhârî üzerine bina edildiğine dair daha başka kayıtları da -ör. İbn Hacer'in İsmâîlî'nin (ö. 371/982) *el-Medhal*'inden alıntılıdığı¹⁶ ifadeleri- ele alabilirdi. Yine Hakim el-Kebîr'in *el-Esâmî*'de dile getirdiği intihal/takip iddiasının Halîlî (ö. 446/1055) tarafından alıntılanması üzerinde durabilirdi.¹⁷ Zira Hâkim'in ifadeleri kendi eserinde *el-Künâ* → *et-Târîhu'l-kebîr* bağlamındayken Halîlî tarafından yapılan alıntıda¹⁸ bu dar bağlamdan geniş bir bağlama doğru kaydığı görülmektedir. Şeyhayn/*Şahîh*ayn arasındaki *istihrâc* değerlendirmesinin hiyerarşiyi belirleme gayesiyle rical alanından ödünç alınıp alınmadığı merak konusudur.

Şahîh'in içeriğini incelediği dördüncü başlık altında bâb başlıklarına dair söylediklerine işaret edilebilir. Müslim mümkün mertebe kesintisiz bir metin ortaya koymuştur, bâb başlıkları ona ait değildir. Metin boyunca kendisi pasiftir, rivayetleri kendi başlarına konuşmaya bırakmıştır. Daha sonraki süreçte fakihlerin kullanımını kolaylaştırmak amacıyla müstensihler ve ravilerce başlıklar takdir edilmiştir. Bu noktada ilk başlıklar ibtidai görünümün arz ederler, kısırdırlar ve gittikçe gelişir, genişlerler. (s. 220) Burada kaynak

gibileri ve (3) zayıf ravileri dâhil ettiği (Ebû Bekr İbn Hayr, *Fihristü İbni Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009, 140). Pavlovitch isnad ve muhteva açısından problemleri gördüğü bu rivayetin hicri 5. asrın başlarında uydurulup tedavüle sokulduğunu belirtir. (s. 214-215)

¹⁴ Hâkim'in ifadeleri ve söz konusu karışıklık için bk. Ebû Abdullah Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003), 79 dip. 2.

¹⁵ Bu bahiste erken bazı müstahrecler için düştüğü "esasinda bunların da bağımsız eserler olup daha sonra tıpkı Müslim'in Buhârî'ye olduğu gibi Müslim müstahreci olarak dillendirildikleri" notu önemlidir. (s. 216, dip. 33) Pavlovitch'in ifadesi bir adım ileri götürülerek şunlar söylenebilir: Anlaşılan Müslim'in itibarı böyle bir etiketi kabul etmemiştir. Eserleri, bırakın günümüze gelmeyi haklarında doğru düzgün kayıtlar dahi olmayan diğer erken müstahricler ise Şeyhayn'ın/*Şahîh*ayn'ın otoritesi karşısında buna boyun eğmek durumunda kalmıştır.

¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Hüde's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 1/17.

¹⁷ Burada aralarındaki istihrâc ilişkisinin güçlü/net olduğu bir eser daha (ör. Ebû Avâne'nin müstahreci) mukayeseye dâhil edilerek elde edilen sonuç daha da anlaşılabilmelidir.

¹⁸ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *Kitâbü'l-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadis*, thk. Muhammed Sa'îd b. Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 3/962-964.

kullanımı noktasında da iki hususa değinilebilir: İlki teşekkür bahsinde ismi geçmesine rağmen Muntasir Zaman'ın Müslim'in bâb başlıkları konusuna dair çalışmasına -batıdaki belki de tek çalışma¹⁹- atfın olmamasıdır. İkincisi ise kaynak kullanımındaki tercihinin, daha doğrusu geç tarihli kaynağa müracat etmesinin onu yanlış bir çıkarıma itmiş olmasıdır. İbn Asâkir'in (ö. 571/1176), konuya dair ifadelerini bizzat onun eserinden (*el-İsrâf 'alâ ma'rifeti'l-et râf*) ya da Zehebî'nin ona atıflarından değil, daha geç tarihli bir kaynaktan, *Keşfü'z-zünûn*'dan alır. Burada Kâtib Çelebi, İbn Asâkir'in açıklamasına kaynağı belirsiz bir eklemede bulunmuştur²⁰ ki bu kısım Pavlovitch'i İbn Asâkir'den hareketle *Şahîh*'te Müslim tarafından tayin edilmiş bazı bâb başlıklarının mevcudiyeti sonucuna götürmüştür. (s. 219)

Pavlovitch yedinci bölümün son alt başlığını “*Şahîh*'in yerel öneme sahip bir eser olmaktan çıkıp kanonik bir koleksiyon hâline gelme serüveninin bir haritasını çıkarmaya” ayırmıştır. Müslim yaşamı sırasında meşhur biri değildir. Sınırlı talebesi söz konusudur ki bu az sayıdaki talebenin büyük kısmını da hemşehrileri teşkil eder. Bu sınırlı yönelimin sebebi, içinde bulunduğu zamanda büyük bir otoriteye sahip Ahmed b. Hanbel'in gölgesinde kalması ya da sahip olduğu siyasi-itikadi fikirler olabilir. (s. 228-229) Bununla birlikte bu durum onun yeni bir telif tarzına yönelmesi ile de açıklanabilir. Nitekim bu doğrultuda birtakım itiraz ve eleştirilere muhatap olmuştur. Pavlovitch sözü ilk olarak Ebû Zür'a'nın *Şahîh*'in telifine yönelik tepkisine getirir. (s. 229-231) Bu tepkileri dört noktadan kısaca ele aldığı söylenebilir: Yenilik (daha önce görülmemişlik), menfaatçilik (ilmî çıkar peşinde koşma), uyumsuzluk (*Şahîh* başlığına rağmen mecruh ravileri ihtiva etme) ve sınırlama (sahih hadislerin miktarını 4.000 ile sınırlandırma). Yazar Ebû Zür'a'nın Müslim-Zühî arasındaki bozukluğa atfını, bu sınırlandırma/yeni telif metodu ile açıklamayı tercih eder (s. 230)²¹ ancak bunun iki ismin *halku'l-Kur'an* meseselesinde birden fazla karşı karşıya gelmelerine bir atıf olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bu noktada kullandığı bir diğer rivayet²² de problemlidir. Her ne kadar müellifin Hanbelîliğe(!) meyline işaret ederek bir problem ihsas ettirse de (s. 230) bu rivayet zayıf görünmektedir. Herhangi bir isnadı olmaması ve sadece geç dönem bir kaynaktan yer alıyor olması hiç kimsenin ehl-i hadisin önde gelen isimleri arasındaki bu tarz bir tatsızlıktan sorumlu olmak istememesi sebebiyle söz konusu rivayetin isnaddan mahrum kalmış ve uzun bir dönem dolaşıma sokulmamış olması ile açıklanabilirse de söz konusu rivayet muhteva açısından da bazı soru işaretleri taşımaktadır. Rivayetin problemliliğine dair Pavlovitch'in ileri sürdüğü argümanlar ise isabetli değildir. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Hanbelîliğe meylinde bahsetmesi ve bu sebeple Müslim biyografisinde sadece olumsuz rivayetlere yer verdiğini söylemesi (s. 230 dip. 103) doğru değildir.

¹⁹ *When Less is More: On the Chapter Headings and Organization of Hadiths in Şahîh Muslim* (PDF: hadithnotes.org. 2020) https://hadithnotes.org/wp-content/uploads/2020/07/When_Less_is_More_On_the_Chapter_Heading-1.pdf

²⁰ krş. Zehebî, *Siyer*, 12/574; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/555. Yazma nüsha için bk. *Alukah.net*, “Mahtûţatü'l-İsrâf 'alâ ma'rifeti'l-et râf”, Erişim 08 Ocak 2022 (<https://tts.tc/t0o3h>).

²¹ “Zühî ile iyi geçinseydi (dârâ) adam olurdu” (söz konusu rivayet için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/627) şeklinde tercüme edilebilecek cümlede geçen dârâ ile *ilmî metodu takibin* kastedildiğini düşünmekte ve bu kelimeye “izinden gitmek” manasını vermektedir.

²² Rivayet için bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berakât vd. (Dımaşk: al-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434/2013), 15/448.

Sıbt İbnü'l-Cevzî Hanefîdir ve sunduğu biyografide olumlu rivayetler mevcuttur.²³ Pavlovitch'in bu ifadeleri sarf ederken zihninin, *el-Muntazam*'ında sade bir Müslim biyografisi veren dedesi İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) kaydığı düşünülebilir. Bu bölümle ilgili son olarak Müslim hakkında kaynaklara girmiş kayıtlardan hareketle genel olarak Müslim'in hadis rivayetinde ehliyeti noktasında sorun olmadığını, problemin hadis tasnifine getirdiği yeni yaklaşımla ilgili söyleyen (s. 233) Pavlovitch'in Râzîlerin değerlendirmelerine getirdiği yorumlara dair birkaç söz edilebilir. Öncelikle Ebû Hâtîm'in (ö. 277/890) Müslim'i "şadûk" olarak değerlendirmesini "hafif ılımlı bir niteleme" olarak karşılaması (s. 233) hakikati tam olarak ifade etmeyebilir. Zira Ebû Hâtîm'in, çağdaşları hakkında pek çok kez rahatlıkla bu ifadeyi kullandığı görülür.²⁴ Ebû Zür'a'nın bahsi geçen tepkisi ile Şahîh'e onay verdiğiğine işaret eden iki muhalif anlatının Şahîh'e yaklaşımı zıt iki grup tarafından ortaya atılmış olabileceğine işaret eden Pavlovitch, yakından bakıldığında esasında çelişkili bir durum olmadığını görüleceğini de söyler. Zira Müslim eserine Ebû Zür'a'nın endişelerini giderecek bazı müdahalelerde bulunmuştur. (s. 234) Burada onay rivayetini önceye, eleştiri rivayetini sonraya tarihlemek yerine tam tersi tercih edilebilirdi. Böyle yapılırdı Ebû Zür'a'ya getirilen kitabın Şahîh değil başka bir *müsned* olacağı yorumuna da gerek kalmayabilirdi.²⁵

Şahîh'in rivayet tarihinin incelendiği sekizinci bölüm, kitabın dört ravisine göre tasnif edilir. Sırayla İbn Süfyân, Kalânîsî, Mekî b. Abdân ve İbnü'ş-Şarkî rivayetleri ele alınır. Her bir ismin ravileri tabaka tabaka sıralanır, biyografileri konuya yardımcı olacak ölçüde işlenir. Bazen bazı az bilindik isimler "Diğerleri" başlığına havale edilir. "Devamı olmayan/devamsız (*truncated*) İsnadlar" şeklinde her rivayet sonunda ayrı bir başlık altında, kaynaklarda bir şekilde Müslim'in Şahîh'ini naklettiği belirtilen ancak Müslim yönüne isnad belirli iken aşağıya doğru rivayet devâm ettiği dair bir bilgi bulunmayan raviler listelenir. Her bir rivayet coğrafi ve zamansal tahlile odaklanan bir hülasa başlığı ile bitirilir. Bölüm, bilinen dört ravi dışında Şahîh'i naklettiği söylenen ya da haklarında bu doğrultuda değerlendirilebilecek ifadeler bulunan ancak bu ihtimalin oldukça zayıf olduğu isimleri ele alan "Şahîh'in Diğer Rivayetleri" başlığı ve takiben Şahîh'in yazma nüshaları ve baskılarına yüzeyse²⁶ temas eden kısa bir bahis ile son bulur.

Kitabın bu en hacimli bölümü (ss. 244-369, 125 sayfa) ağırlıklı olarak biyografiler üzerine kuruludur. Şahîh'in intikalinde rol aldığı tespit edilen 200'den fazla ravinin biyografisini içerir. Fakat salt biyografik malzeme yığını değildir; burada eleştiri, tetkik, değerlendirme ve sorularla örülü biyografilerle karşılaşılır. Tam isimleri titiz bir şekilde kaydedilen ravilerin doğum ve vefat tarihleri hemen hemen daima zikredilir, kaynaklar bu konularda suskunsa başta hoca ve talebelerin doğum-ölüm yılları olmak üzere çeşitli karinelere

²³ Ayrıca geç bir kaynaktan da olsa kendisine bir Müslim şerhi de izafe edilir (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/558).

²⁴ Söz gelimi Dımaşklî meşhur tarihçi-muhaddis Ebû Zür'a'yı da "şadûk" olarak nitelemiştir. Konuya dair tespitlerini benimle paylaşan Mehmet Angay'a müteşekkirim.

²⁵ Yukarıda bahsi geçen İbn Süfyân'dan mervi ifadeye atıf yapmaktadır. Fakat bahsi geçen kitaplarda Müslim'in sıhhat iddiası/kaygısı yoktur. Dolayısıyla Ebû Zür'a'nın mecrûh raviler sebebiyle eleştirdiği kitabın Şahîh'ten başka bir kitap olabileceğini düşünmek pek isabetli görünmemektedir.

²⁶ Kendisinin de ifade ettiği gibi (s. 6) bu kısım ayrıca ve daha geniş ele alınmaya müsaittir. Burada -her ne kadar yarım kalmış olsa da- Mehmed Zihni Efendi'nin adının anılması beklenirdi. Yazar onun ta'likâtının bulunduğu neşre işaret etse de (s. 367) emeği geçenler arasında Zihni Efendi'yi zikretmez.

hareketle muhtemel tarihler belirlenir. Zira ittisal açısından sened tetkikine ciddi mesai harcanır. Neredeyse her ravinin *Şahîh*'i hangi yolla, nerede, ne zaman aldığına tespitine girilir. Bütün bunlar yanında bazı problemlerden de söz edilebilir. Öncelikle kaynak kullanımına dair birkaç hususa işaret edilebilir. Yazarın tüm ravileri tespit etme iddiası yoktur (s. 315) ve geniş taramalar ile ravi sayısının daha da artması mümkündür. Nitekim bazı fehreseleri de çalışmasına dâhil etmemiştir. Örneğin Vâdîâşî (ö. 749/1348) ve Rûdânî (ö. 1094/1683) gibi kimi müelliflerin isnad koleksiyonlarını kullanmamıştır.²⁷ Esasında bu noktada hangi fehreseleri, neye göre belirlediğini belirtmez.

Yazarın birtakım okuma hatalarından da bahsedilebilir. *Şahîh*'in rivayeti İbn Mâhân (ö. 387/997) üzerinden beş isim vasıtasıyla devam eder. Pavlovitch devamsız/kesik de olsa bir altıncı isim tespit eder: Ebû Abdullah Muhammed b. Manzûr el-Kaysî (ö. 464/1072). (s. 336; ayrıca bk. diyagram 12) Fakat onun burada bir okuma hatası yaptığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260), Câbir b. Muhammed el-işbîlî'nin (ö. ?) hocalarını zikrederken onun Ebû Abdullah b. Manzûr ile Ebü'l-Hasan el-Bâcî'den rivayet ettiğinden bahseder ve hemen ardından *Şahîh*'i sema ettiğini ekler:²⁸ روى عن أبي عبد الله بن منظور وأبي الحسن الباجي سمع منه صحيح مسلم رواية ابن ماحان. Burada Câbir'in *Şahîh*'i sema ettiği isim Ebü'l-Hasan el-Bâcî (ö. 462/1070) olmalıdır. İştimenin İbn Manzûr'a atfedilmesi bir hatadır. İbn Manzûr'un Kalânîsî rivayetinin intikalinde bir rolü yoktur. İbn Süfyân rivayetinde ismi geçer ve muhtemelen bu, Pavlovitch'in hataya düşmesini kolaylaştırmıştır.²⁹ Vefat yılları arasındaki uzun süreçleri daima şüpheyle karşılayan Pavlovitch buradaki İbn Manzûr ile İbn Mâhân arasındaki 77 yılı fark edememiş olmalıdır. Zira onun raviler arasındaki irtibatı ve tahammül yolunu tenkit/tespit

²⁷ Şayet bu kaynakların kimi dâhil edile bir veya iki ravisi olan bazı isimlerin daha fazla aktarıcısı olduğu görülecek (ör. Vâdîâşî ve Bellivî'nin fehrese türü eserlerini kullanmamasının İbn Züğaybe isnadında ve ondan alan Hacı tarihlerinde yansımaları görülür; bk. Diyagram 3; Burada Tüçîbî'nin *Bernâme*'i de kullanılmasına rağmen diyagrama yansıtılmamıştır), bazı devamsız isnadların da öyle olmadığı ortaya çıkacaktır (ör. Ebû Tâhîr es-Silefî'nin *Mu'cemü's-sefer*'inin kullanılmaması sebebiyle İbnü'l-Ferac el-Ensârî tarihi devamsız isnad olarak kaydedilmiştir; bk. Diyagram 10). Bu "devamsız isnadlar" kısımlarıyla alakalı daha başka eksikliklere de işaret edilebilir: (1) Bu ravilerin tümünün tespitinin modern imkanlarla bile çok zor biç olduğunu belirten Pavlovitch, Fâsî'nin İbn Nukta'nın *et-Takyîd*'ine yazdığı zeyli, İbn Beşküvâl'in *Şıla*'sını ve Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* ile *Mu'cemü'ş-şüyûh*'unu taramakla yetinmiştir. Daha başka pek çok eser taranarak bu ravilerin sayısı artırılabilir. Fakat burada çok önemli bir kaynak ihmal edilmiştir. Sarîfî'nin (ö. 641/1243) *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâh li-Târîhi Neysâbûr*'u. Çalışmasında kullanmakla birlikte bu kitabı tarama grubuna niçin dâhil etmediği belirsizdir. Oysa Nişabur'a dair bu eseri tarasaydı Fârisî'nin toplam 34 ravisini (bu 34 ismin 8'inin doğrudan Fârisî'den sema ettikleri kayıtlı değildir fakat bazı karineler Fârisî'ye işaret eder) tespit edebilirdi (Pavlovitch 14 isim sayar). (2) Zikredilen kaynakların çok titiz tarandığı söylenemez pek çok ravi atlanmıştır, sözelimi İbnü'l-Harastânî'nin 3 ravisi not edilmiştir ancak bu rakam Fâsî'nin zeylinden hareketle 10'u aşabilmektedir. (3) Biraz önce işaret edildiği üzere burada devamsız olduğu belirtilen bazı isnadlar esasında devamsız değildirler. (4) Son olarak bu başlıklar altındaki ravilerin neye göre sıralandığı belli değildir ve bazen takibi oldukça zorlaşır. Sadece s. 305 no. 102'de tercih edilen metin içi atıf daha çok kullanılabilir.

²⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi'ş-Şıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 1/198.

²⁹ Benzer daha başka örnekler de vardır; sözelimi bk. s. 290 no. 12; s. 304 no. 101.

noktasında kullandığı argümanlardan biri vefat yılları arasındaki uzaklıktır.³⁰ Söz onun tenkit mantalitesine gelmişken isnadları tetkik esnasında göze çarpan diğer hareket noktalarından bahsedilebilir: Hoca ve talebenin muasır olmaları, iki ravi arasında rivayet için kullanılan lafızlar (s. 260-261), ravinin biyografilerinde/biyografi kaynaklarında kendisinden bir *Şahîh* ravisi olarak bahsedilmemesi, hakkındaki cerhler, *Şahîh*'i aldığı ya da kendisine naklettiği isim ile irtibatına işaret edilmemesi ve bunun tespit edilememesi (s. 250-253), ravi isimlerindeki benzerlikler/aynılıklar. (s. 294-295) Fakat bu hususların kimisi tartışmalıdır ve Pavlovitch de bir kısmını işletim esnasında hataya düşmektedir. Örneğin sadece İbnü's-Salâh'ın *Şiyâne*'sinde muttali olduğu Muhammed b. Yezîd'in İbn Süfyan'dan olan *Şahîh* rivayetini benzer argümanlardan hareketle zayıf bulur ve analizine dâhil etmez. (s. 253-255) Muhammed b. Yezîd'in İbn Süfyan hakkında verdiği bir bilginin yanlış yorumlanarak (s. 254) bir *Şahîh* ravisi olarak takdim edilmiş olabileceğini söyleyen Pavlovitch Beyhakî tarafından bu isnad ile *Şahîh*'e yapılmış atıfları görememiştir. Beyhakî farklı bir tarik de sunarak Muhammed b. Yezîd isnadını teyit eder. Pavlovitch kimi tariklerin yanlış yorumlamalar (bir diğer ör. için bk. s. 253), birtakım karışıklıklar neticesinde kaynaklara girebildiğini söylerken bir kısım tarik için de bilinçli bir uydurma faaliyetine işaret eder. Burada *Şahîh*'in erken dönemde geniş kitleler tarafından nakledildiğini gösterme hevesi (s. 310) ve başka tariklere alternatif sunma (s. 295) düşüncesi gibi faktörlerin etkili olduğunu söyler.

Bu bölümle alakalı son olarak mevcut en geniş *Şahîh* ravi zincirlerini gösteren isnad tabloları için de birtakım problemlerden söz edilebilir. Çalışmanın sonunda ek olarak sunulan bu grafiklerde muhtemelen uzatmaktan kaçınmak maksadıyla bazı raviler atlanmış ancak buna işaret edilmemiştir. (ör. Füllânî ile Taberî arasında 4 isim vardır ancak bunların mevcudiyetine dair tabloda herhangi bir işaret yoktur; Diyagram 13) Füllânî tarihi sadece Mekkî b. Abdân rivayetini içermektedir oysa tabloya Mekkî ve İbnü's-Şarkî rivayetleri tefrik edilmeksizin yansıtılmıştır. (Diyagram 13) Bazı tarikler tablolara aktarılmamıştır. (ör. Acîbe el-Bağdâdiyye → Ümmü Abdullah Zeyneb) Metinde doğru verilen bazı bilgiler isnadlara yanlış yansıtılmıştır. (ör. Münzir b. Münzir'in vefatı s. 327'de 423/1031-1032 şeklinde doğru verilmişken Diyagram 11'de 433/1041-2 olarak girilmiştir) Daha rahat tetkik edebilmek ve daha anlaşılabilir bir görüntü sunabilmek adına isnadlar bölünerek (11 adet diyagram vardır) verilmiştir. Ancak bunun büyük fotoğrafı görmeyi engellediği söylenebilir.

Buraya kadar işaret edilenler dışında yazarın öne çıkan diğer bazı yönlerine de değinilebilir. Yazarın geç/sonraki dönem müelliflere tayin ettiği aktiflik dikkat çeker. Pavlovitch İbnü's-Salâh'a kadar belirsiz olan Müslim'in doğum yılı için İslami gelenekte ilim tahsiline başlangıç ve hac yolculuğuna çıkma yaşından hareketle bir sonuca ulaşmaya çalışır. (s. 46-47) Muhtemelen İbnü's-Salâh da benzeri hesaplarla bir sonuca varmıştır. Müslim'in soyu hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmadığını söyleyen Pavlovitch, İbn Asâkir'in

³⁰ Burada da bazı problemlere işaret edilebilir. Sözelimi 516 vefatlı Hâmidî'nin Fârisî'den (ö. 448/1056) semamı vefat yılları arasındaki 68 yıla binaen icazete hamleder. (s. 308) Oysa eda sigalarının naklinde titizliğine vurgu yaptığı ve bu hususta daima başvurduğu Zehebî onun Fârisî'den sema ettiğini açıkça kaydeder. bk. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 11/258. Pavlovitch Fârisî'nin hicri 510 sonrası vefat etmiş 5 diğer ravisini tespit etseydi muhtemelen onlar için de aynı sonuca varacaktı. Ancak bu ravilerden Ebû Sa'd el-Mihrânî'nin (ö. 524/1130) doğum yılı (431/1039-40) kayıtlıdır (bk. a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 11/424) ve Fârisî'den sema ettiği rahatlıkla söylenebilir.

kaydettiği bir rivayet ile ortaya çıkan karışıklığı çözmeye çalışırken Moğultay b. Kılıç tarafından aynı rivayete yapılmış, söz konusu karışıklıktan arı daha geç tarihli atfı esas alır. Ancak burada Moğultay'ın, tespit ettiği anakronizm neticesinde rivayeti düzenlemiş olma ihtimaline de işaret eder. (s. 48-49) Benzer ancak daha geniş bir müdahale iddiasını Müslim'in hocalarını tetkik ederken dile getirir. Müslim'in en eski/ilk hocası olarak zikredilen Ka'nebî'den (ö. 221/836) semanı tartışan Pavlovitch Ka'nebî'nin vefatı için verilen tarihleri bir araya getirirdiğinde mezkur tarihlerde Müslim ile karşılaşmasını mümkün kılacak şekilde kronolojik bir kayma tespit eder. (s. 52-53) Kaynaklara girmiş nakilleri, müelliflerin elinde canlı birer metin olarak müdahaleye açık gördüğü bazı örneklerde hataya düştüğü de görülür. Siczî, *Şahîhî*'i Cülûdî'den (ö. 368/979) hicri 369'da aldığını belirtir. Cülûdî için neredeyse tüm kaynaklar vefat yılı olarak 368'e işaret eder, bir isim hariç. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), onun 369 zilhiccesinde vefat ettiğini belirtir. Pavlovitch, İbnü'l-Esîr'in Cülûdî için vefat yılı olarak 369'a işaret etmesini, ittisal problemini çözme manevrası olarak görür. (s. 256) Problemi fark eden İbnü'l-Esîr ölüm yılını bir yıl ileriye atmıştır. Pavlovitch 369 rakamlarında bir yanlışlık olabilme ihtimali üzerinde durmaması ve neden böyle bir işe İbnü'l-Esîr'in giriştiğini temellendirmemesi yanında İbnü'l-Esîr'in bir başka eserinde kayıtlı net vefat tarihini (24 Zilhicce 368 Salı)³¹ ıskalamıştır.

Pavlovitch kaynaklarda tespit ettiği her detayı anlamlandırmaya, en önemsiz görünen kaydı bir yere yerleştirmeye çalışır. Bu noktada kimi anlatılara fazla anlam yüklediği söylenebilir. Zehebî İbn Asâkir'in verdiği "Müslim'in Dimaşk'ı ziyaret ettiği" bilgisini Dimaşk'ın meşhur hocalarını bırakarak tanınmayan bir hocadan hadis aldığı gerekçesiyle şüpheli bulurken Pavlovitch bunu Müslim'in "az bilinen ravilere karşı eğilimi" sebebiyle mümkün görür. (s. 54) Bu eğilimi Müslim'in "Dünyayı gezdim de hadisi Firyânân denen bir Merv köyünde buldum."³² sözünden çıkarır. Bu ifadeyi aktaran Sem'ânî Müslim'in kastının Firyânânlı Ahmed b. Abdullah isimli bir ravi olduğunu söyler. Pavlovitch'in de işaret ettiği üzere söz konusu ravi zayıf bir ravidir. Onun burada net olmayan bir ifadeye fazla anlam yüklediği söylenebilir. Sem'ânî'nin Müslim'in muradına dair yaptığı izahın isabetli olup olmadığı da ayrı bir tartışma konusudur.

Pavlovitch'in Müslim'in eserlerine hâkimiyeti ve bunları yerli yerince kullanması kitap boyunca öne çıkar (burada değinilenler dışında ör. siyasi görüşlerini incelerken -Hz. Ali ve Emevilere yaklaşımı-). Bununla birlikte gözden kaçan hususlara da rastlanır. Yazar, Müslim'in Kuran'ın yaratıldığını ileri süren rasyonalist gruptan olmadığını bazı argümanlardan hareketle ortaya koymaya çalışır. (s. 65-66) Müslim'in söz konusu görüşü savunduğunu iddia eden olmadığı gibi bu noktada ileri sürdüğü argümanlar arasında yer verdiği, Müslim'in tüm eserlerinde mihneye icabet eden Ali b. el-Medîni'yi görmezlikten geldiğini söylemesi (s. 66) isabetli değildir. Zira Müslim *el-Künâ*'da onun tercemesine yer vermekte, kaynak olarak ona atıflar yapmakta ve bazı ravilerin hoca veya talebeleri arasında bulunduğunu azımsanmayacak miktarda belirtmektedir.³³ Burada onu atıf yaptığı Van Ess'in yanılttığı

³¹ *el-Lübâb fi tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1980), 288.

³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/229.

³³ Tercemesi için bk. *el-Künâ ve'l-esmâ*², thk. Abdürrahim el-Kaşkarî (Medine: el-Meclisü'l-İlmî İhyâ'ü't-Türâsi'l-İslâmî, 1984), 1/228 (md. 749). Diğer iki hususa dair örnekler için sırayla bk. *el-Künâ*, 1/541 (md. 2169), 1/444 (md. 1685).

düşünülebilir. Ancak Van Ess “Müslim’in İbnü’l-Medîni’yi *Şahîh*’te görmezden geldiğini” söylerken Pavlovitch bunu tüm eserlerine (*oeuvre*) teşmil eder.³⁴

Son olarak çalışmanın başlığıyla alakalı iki hususa dikkat çekilebilir. Kitabın başlığı ilk anda doğrudan madde başlığından çekilmiş görüntüsü vermektedir. Ancak buraya bir alt kayıt girilmiştir: “Şüpheli hadîşçi”. Müslim’in bu şekilde tavsifi ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte yazar kitap içerisinde bu kayıt ile ilgili hiçbir şey söylemez. İkinci olarak Pavlovitch kitabın başlığından anlaşıldığı üzere Müslim’in vefatı için hicri 261’i tercih etmiştir. 259 yılında vefat ettiğine dair de güçlü kayıtlar olduğunu ve bu ihtimalin hiç de uzak olmadığını söyleyen (s. 51) yazar, metinde herhangi bir şekilde bu iki yıldan birini net olarak belirlememiştir.

Kitap genel bir değerlendirme, bazı özetlemeler ve birtakım çıkarımların yer aldığı sonuç başlığı ile nihayete erer. Bu kısımdan şu husus öne çıkartılabilir: Kaynaklarda “Müslim → İbnü’ş-Şarkî” tarikiyle korunmuş bir rivayeti, İbn Süfyân kanalıyla günümüze ulaşan *Şahîh*’teki mevcut hâliyle mukayese eden (s. 362) Pavlovitch karşılaştığı farklılıklardan hareketle iki ihtimal ortaya atar: Bu farklılıklar ya İbnü’ş-Şarkî’nin oldukça farklı kayıp bir rivayetine aittir. Ya da İbn Süfyân *Şahîh* rivayetine müdahale etmiş, kitabı değiştirmiştir. Benzer bir mukayesenin İbn Hazm’ın eserlerinde muhafaza edilerek günümüze ancak ulaşabilen Kalânîsî rivayeti ile İbn Süfyân rivayeti arasında yapılabileceğine işaret eden Pavlovitch erken dönemde *Şahîh*’in önemli değişiklikler geçirmiş bir eser olup olmadığını merak etmektedir. Tespit ettiği farklılıklara Müslim’in rivayetine dair yapılmış bazı sayımlardaki tutarsızlıklar³⁵ eklendiğinde bu son hususu “yüzeysel kalmış olsa da çalışmasının heyecan verici yönü” olarak takdim etmektedir. (s. 378)

Çalışmanın titiz bir yazım sürecini takiben dikkatli bir son okumadan geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak yine de bazı tercihler sorgulanabilir. Örneğin Muṭṭarîf b. ‘Abdallāh değil Muṭṭarîf b. ‘Abdallāh (s. 193); al-Shumunî (s. 288) değil al-Shumunnî olmalıdır.³⁶

³⁴ krş. Pavlovitch, *Muslim al-Naysābūrī*, 66; Josef Van Ess, “Dirār b. ‘Amr und die ‘Cahmiya’ Biographie einer vergessenen Schule”, *Der Islam* 44 (1968), 54. Pavlovitch’in “oeuvre” kelimesine “sanat eseri” anlamı yükleyip *Şahîh*’e işaret etmiş olabileceği düşünülebilirdi. Ancak kitabında başka pek çok yerde bu kelimeyle “Müslim’in tüm eserlerini” kasdetmektedir. ör. bk. s. 241, s. 339.

³⁵ Pavlovitch şu anda kayıp ve müellifi de belirsiz bir kitaba (*Zehratü’l-müte‘allimîn ve fi esmâ’i meşâhîrî’l-muhaddisîn*) Moğultay ve İbn Hacer tarafından yapılmış atıfları kullanarak Müslim’in *Şahîh*’teki hocalarının hadis sayılarını tahlil eder. Meçhul müellifin verdiği sayılarla *el-Mektebetü’ş-Şâmîle* aracılığıyla *Şahîh*’ten tespit ettiği sayıları mukayese eden Pavlovitch bazı tutarsızlıklarla karşılaşır. Bir kısım farklılığın hadislerin tekrarlarının dikkate alınmaması, benzer isimlerin karıştırılması ve müellifin yetersizliği ile açıklanabileceğini söyleyen Pavlovitch bu ve benzeri sebeplerle izah edilemeyecek durumlar için *Şahîh* nüshaları arasındaki farklılığa işaret eder. Raviler hakkında düştüğü hatalardan doğulu isimleri pek tanımadığı anlaşılan ve bu sebeple muhtemelen Endülüslü veya Kuzey Afrikalı olması muhtemel *Kitabü’z-Zehra* müellifi mevcut *Şahîh* nüshalarından çok farklı bir nüshayı kullanmıştır. (s. 414-415) Müstakil bir çalışmada müellifin Endülüslü İbn Havtillāh el-Ündî (ö. 612/1215) olarak tespiti için bk. Salāh Fethî Helel, “Riḥle İstikşâfiyye bahsen ‘an ismi mü‘ellifi *Kitābi Zehratü’l-müte‘allimîn ve fi esmâ’i meşâhîrî’l-muhaddisîn*”, *Mecelletü’t-Türâsî’n-Nebevî* 5/1 (2019), 11-59.

³⁶ Yine al-Fulânî (s. 15) al-Fullânî; al-Waḥiḥî (s. 47 dip. 9) al-Wāḥiḥî; Al-Qimnî (s. 286) Al-Qimmenî; Abū ‘Āmir

Muhammed b. Ya'küb b. el-Ahrem'e sadece "Al-Akhram" şeklinde yapılan atıflar (sözgelimi bk. s. 16, s. 232) doğru olmasa gerektir, İbn Al-Akhram tercih edilmelidir. Muhtemelen kullanılan neşirdeki zabtın yönlendirmesiyle *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* müellifi Moğultay b. Kılıç "Mughlaṭāy b. Qalīj" olarak hatalı verilmiştir (s. 13), "Mughuṭāy b. Qilīj" olmalıdır. Çalışmada *Şezerâtü'z-zeheb* genellikle İbnü'l-İmâd'a izafe edilirken bu kitaba bazen İbnü'l-İmâd'ın nisbelerinden sadece al-ʿAkrî kullanılarak (ör. bk. s. 339, dip. 578) atıflar yapılmıştır. Kaynakçada İbnü'l-İmâd'a yer verilmesine bakılırsa al-ʿAkrî kullanımları gözden geçirilmiştir. Ayrıca al-ʿAkrî değil al-ʿAkarî ya da al-ʿAkkarî olmalıdır. Bunca ravi ismi içeren bir çalışmada bahsi geçen tashihlerin oldukça tabii olduğu ifade edilmelidir.

Sonuç olarak Pavlovitch'in bu titiz ve yoğun çalışmasının, yer yer işaret edilen bir kısım problemlere rağmen, Müslim ve *Şahîh*'i etrafında oluşmuş birikimi kapsamlı bir şekilde ele aldığı; eleştirdiği ve yetersiz bulduğu literatürün boşluklarını doldurduğu, eksikliklerini giderdiği söylenebilir. Müslim noktasındaki araştırmalar -Pavlovitch'in açtığı kapı da göz önüne alınarak- yazma nüshaların serüveni, nüshalar arası farklılıkları da içine alacak şekilde genişletilmeliyken geniş çaplı benzer araştırmalar başta Buhârî olmak üzere erken tarihli muteber musannifler için düşünülebilir. Bu yapılırken Pavlovitch'in eksik bıraktığı müellif ve kitap etrafında oluşmuş literatür de bir bölüm olarak araştırmaya dâhil edilebilir. Özellikle kitap isnadlarının ele alınması "karanlık" dönemler olarak kabul edilen hicri 4. ve 5. asırların aydınlatılması yolunda önemli bir adım olabilir.

al-ʿAbdî (s. 247) Abū ʿĀmir al-ʿAbdarî; ve Makkî b. ʿAlān (s. 305) Makkî b. ʿAllān olmalıdır. Humeydî'nin eserinin doğru zabtı da *Jadhwat al-muqtabas* değil (s. 444) *Jadhwat al-muqtabis* olmalıdır.

Kaynakça

- Hâkim en-Neysâbüri, Ebû Abdullah. *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.
- Halîfî, Ebû Ya'îlâ. *Kitâbü'l-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-ḥadîs*. thk. Muhammed Sa'îd b. Ömer İdris. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Hüde's-sârî li-muḥaddimeti Fethi'l-bârî*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- İbn Hayr, Ebû Bekr. *Fihristü İbni Ḥayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmud Beşşâr Avvâd. Tunus Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Receb el-Hanbelî. *Fethu'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buḥârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd vd. 9 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ġurabâ'i'l-Eseriyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şîla*. thk. Abdüsselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fıkr, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1980.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Mizzî, Cemâlüddin. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Künâ ve'l-esmâ'*. thk. Abdürrahim el-Kaşkarî. 2 Cilt. Medine: el-Meclisü'l-İlmî İhyâ'ü't-Türâsi'l-İslâmî, 1984.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. 12 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1400/1980.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berakât vd. 23 Cilt. Dimaşk: al-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- Van Ess, Josef. "Ḍirâr b. 'Amr und die 'Cahmiya' Biographie einer vergessenen Schule". *Der Islam* 44 (1968), 1-70.
- Zehebî, Şemsüddin. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1435/2014.
- Zehebî, Şemsüddin. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.